

Кочин Володимир Володимирович,
кандидат юридичних наук, учений секретар
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СИСТЕМИ НЕПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ЯК ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Розглянуто проблеми поділу на групи та підгрупи непідприємницьких товариств як юридичних осіб приватного права. Проаналізувавши особливості груп, висловлено позиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: непідприємницьке товариство, суспільно корисне товариство, приватно корисне товариство, суспільний інтерес, приватний інтерес.

Кочин В. В.

Теоретические проблемы системы некоммерческих обществ как юридических лиц частного права
Рассмотрены проблемы разделения на группы и подгруппы некоммерческих обществ как юридических лиц частного права. Проанализированы особенности групп, высказаны позиции по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: некоммерческое общество, общественно полезное общество, частно полезное общество, общественный интерес, частный интерес.

Kochyn V.

Theoretic problems of system of non-profit societies as legal entities of private law
The article observes the problems of separating into groups and subgroups of non-profit societies as legal entities of private law. After analyzing the characteristics of groups, expressed the position to improve the existing legislation.

Keywords: non-profit society, socially useful society, the private benefit society, public benefit society, private interest.

Постановка проблеми. Конституція України передбачає велике коло зобов'язань, які бере на себе держава у відносинах з людиною. Зокрема, положення ст. 3 закріплюють норму, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком, у тому числі щодо функціонування державної мови (ст. 10), захисту прав усіх суб'єктів власності і господарювання (ст. 13), соціального захисту громадян (ст. 17) тощо.

На сьогодні важко назвати державу, яка здатна забезпечити кожному реалізацію своїх прав та обов'язків, охопити своєю діяльністю усіх, хто проживає на її території. З огляду на це доволі природним та логічним є функціонування так званого «третього сектору» та громадського суспільства загалом, які відділені від державного управління та підприємництва для забезпечення реалізації як приватних, так і публічних інтересів осіб.

Інтерес науки цивільного права до «третього сектору» зумовлений тим, що ключовим його елементом є непідприємницькі товариства, правове регулювання яких на сьогодні здійснене не на належному рівні. Отже, метою окресленої статті є визначення класифікаційних груп непідприємницьких товариств як юридичних осіб приватного права.

Аналіз основних досліджень. Дослідженням непідприємницьких юридичних осіб приватного права займалися такі вчені, як: О. В. Батоюська, В. І. Борисова, С. Л. Буко, Ю. В. Вітка, М. К. Галянтич, М. Дарем, О. І. Зозуляк, Т. О. Ковдій, Ю. В. Кривенко, І. М. Кучеренко, Д. С. Лещенко, В. В. Лисенко, В. В. Луць, Л. М. Мандрика, К. В. Негребецька, В. Д. Мур, В. Ф. Піддубна, Д. Ратцен, В. О. Чепурнов, В. Д. Фучеджі та ін.

Метою наукової роботи є дослідження проблем диференціації непідприємницьких товариств як юридичних осіб приватного права, з'ясування особливостей окремих груп та розробка позицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Першочерговою науковою проблемою цивільного права є питання здійснення та захисту суб'єктивних прав осіб. За допомогою права на свободу об'єднання фізичні й юридичні особи можуть спільно реалізовувати особисті немайнові та майнові права й інтереси, що не пов'язані з підприємницькою діяльністю.

Законодавець у Цивільному кодексі України (надалі – ЦК) приділив невідприємницьким товариствам, порівняно з підприємницькими, недостатню увагу. Так, відповідно до ч. 1 ст. 85 ЦК, невідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його подальшого розподілу між учасниками. Натомість передбачена вказівка, що особливості правового статусу окремих видів невідприємницьких товариств встановлюється законом (ч. 2 ст. 85 ЦК).

Невизначеність правового становища невідприємницьких товариств у чинному законодавстві спричинена не лише відсутністю належного цивільно-правового регулювання, а й різноманітністю поглядів на цей інститут. Зокрема, Господарський кодекс України (надалі – ГК) оперує поняттям «некомерційне господарювання» (ст. 52), а Податковий кодекс України (надалі – ПК) – «неприбуткові організації». Крім того, велика кількість законодавчих актів, які визначають окремі види цих юридичних осіб, породжує ще більшу невизначеність у цьому міжгалузевому інституті.

У науці цивільного права зверталася увага на невідприємницькі товариства. Перш за все, варто згадати дисертаційну роботу І. М. Кучеренка [1], яким вперше запропоновано визначити такі організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права, як невідприємницькі товариства (громадське товариство, товариство співвласників, заклад, невідприємницькі товариства з обмеженою відповідальністю, з додатковою та повною відповідальністю), а також невідприємницький кооператив як вид кооперативного товариства. Проте, на жаль, окремі запропоновані види цих юридичних осіб так і не знайшли відповідного закріплення у чинному законодавстві.

Невтішно склалася доля законопроекту № 0961 «Про невідприємницькі організації» від 14.03.2000 р., який у результаті отримав № 0909 і 23.11.2007 р. був відкликаний як такий, що втратив актуальність, хоча його норми містили принципові положення поділу невідприємницьких організацій на «суспільно корисні» (створені і провадять свою діяльність у суспільно корисних напрямках – охорона здоров'я, підтримка науки тощо – важливих державних та місцевих соціальних програм) і «приватно корисні» (створені з метою досягнення цілей в інтересах засновників).

Такий поділ вирішував би питання щодо спрямованості діяльності невідприємницьких товариств, порядку їх створення та припинення, а також, як викладено у висновку до цього законопроекту, обґрунтованості запровадження та надання таким організаціям податкових пільг і різних заходів державної підтримки та підтримки з боку органів місцевого самоврядування.

Окреслений поділ на приватно корисні та публічно корисні організації був відомий ще з часів римського права. Для прикладу, можна згадати працю Ч. Санфіліппо (С. Sanfilippo), де звертається увага на *sodalitates*, які переслідували культурні цілі, та *collegia*, які мали за мету суспільно корисні чи професійні цілі [2, с. 48].

Класифікація невідприємницьких товариств може бути здійснена за різними підставами, які матимуть юридичне значення. Перш за все, варто зупинитися на меті їх діяльності. На відміну від установи, в установчих документах товариства (ч. 1, 2 ст. 88 ЦК) відомості про мету не є імперативною вимогою. Проте, всупереч цій нормі, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про громадські об'єднання» протокол установчих зборів громадського об'єднання має містити відомості щодо рішення про утворення громадського об'єднання із зазначенням мети (цілей) його діяльності.

Іншим критерієм поділу є вид економічної діяльності, який здійснюють невідприємницькі товариства. Цей критерій, напевно, мав би знайти своє відображення у ГК, однак законодавець обмежився лише визначенням поняття «некомерційне господарювання», вказавши про державний та комунальний сектори економіки (ч. 2 ст. 52 ГК), тим самим лише додав роздумів щодо згаданої проблеми.

На нашу думку, з економічної точки зору, невідприємницькі організації найповніше класифіковано в межах методологічного дослідження ООН «Керівництво щодо неприбуткових інститутів у Системі національних рахунків»¹ [3] (надалі – Керівництво). Пунктом 2.21 Керівництва визначена така група типових організацій «третього сектору», а саме: неприбуткові постачальники послуг (*non-profit service providers*), неурядові організації (*non-governmental organizations*), мистецькі та культурні організації (*arts and culture organizations*), аматорські спортивні клуби (*amateur sport clubs*), правозахисні групи (*advocacy groups*), установи (*foundations*), громадівські або низові асоціації (*community-based or grass-roots associations*), політичні партії (*political parties*), соціальні клуби (*social clubs*), спілки, ділові та професійні клуби (*unions, business and professional associations*), релігійні організації (*religious congregations*). Другу групу (п. 2.22 Керівництва) організацій становлять формування, які займають проміжне становище, тобто вони не належать повністю

¹ Варто відмітити, що термін «невідприємницька організація» є найбільш точним для позначення юридичних осіб приватного права, інші ж терміни можуть мати інше логічне навантаження. До прикладу, термін «неприбуткова організація» об'єднує як юридичних осіб приватного права, так і юридичних осіб публічного права, а тому використовується, зокрема, у ПК.

до державного, підприємницького чи «третього» секторів, однак, зважаючи на такий стан, все ж є неприбутковими: кооперативи (cooperatives), спільні товариства (mutuals), групи самопомоги (self-help groups), соціальні підприємства (social ventury), квазінеурядові організації (qiasi-NGO's), університети (universities), лікарні (hospitals), групи корінного населення чи територіальні групи (indigenous or territorial groups).

На нашу думку, у «третьому секторі» неможливо вести мову про певну систему організаційно-правових форм чи вичерпний перелік їх видів, порівняно з підприємницькими юридичними особами, визначеними у ст. 84 ЦК. Однак необхідно все ж окреслити певні орієнтири, які допомогли би впорядкувати хаотичність у секторі загалом.

Основним критерієм поділу непідприємницьких товариств як юридичних осіб приватного права має бути інтерес, який переслідують засновники такої юридичної особи. Так, слід повернутися до законодавчої ініціативи проекту № 0909 щодо їх поділу на приватно корисні та публічно корисні.

Виділяючи приватно корисні товариства, необхідно визначити поняття «приватний інтерес» у межах поняття «непідприємницьке товариство». Так, він спрямований на реалізацію потреб винятково засновників товариства. Цю групу можна поділити на: товариства, створені для реалізації, захисту особистих немайнових прав та інтересів; товариства, створені для реалізації, захисту майнових прав та інтересів.

Перші з них реалізують творчі, професійні, освітні, культурні, медичні, соціальні й інші особисті немайнові інтереси засновників. Здебільшого ці юридичні особи законодавець визначає як «спілка» (Закони України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки») або загалом «організація» (Закон України «Про організації роботодавців») чи «громадська організація» (Закон України «Про громадські об'єднання»). У межах окресленої підгрупи, які є «суто товариствами», варто погодитися, що у них має бути відсутній статус юридичної особи [4, с. 121].

Другу підгрупу становлять товариства, в основі яких лежить майновий інтерес. До них можна зарахувати об'єднання співвласників (власників), недержавні пенсійні фонди, а також біржі. Законодавець у цьому випадку більш чітко врегулював норми щодо створення та діяльності окреслених видів товариств (Закони України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», «Про недержавне пенсійне забезпечення», «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про товарну біржу»), однак практика не відповідає закладеним засадам їх діяльності. Як приклад, біржі в Україні створюються у формі акціонерних товариств.

На відміну від першої підгрупи приватно корисних товариств, ці юридичні особи мають в основі свого створення майно та майнові права, а тому доречно було би визначити особливості цивільної відповідальності їх учасників, адже на перше місце виходить вже не організаційна єдність, а майнова відокремленість як ознака юридичної особи. Таким чином, у цьому випадку слід використовувати зарубіжну практику щодо можливості створення непідприємницьких товариств з додатковою та повною відповідальністю [1, с. 15; 5, с. 404–409], а також щодо обов'язковості підтримання ними мінімального обсягу ліквідних майнових активів [6, с. 12].

В основі суспільно корисних товариств лежить суспільно корисний інтерес, тобто вони створюються для задоволення інтересів невизначеного кола осіб чи осіб, об'єднаних за певною ознакою (віковою, соціальною, економічною тощо). У літературі можна зустрітися з думкою, що це коло осіб варто визначити поняттям «дистинатори» [7, с. 118], хоча цей термін використовується лише у ч. 2 ст. 103 ЦК при визначенні осіб, на користь яких створюється установа. На наш погляд, все ж доречніше вести мову не про конкретних осіб, а про інтерес, для реалізації якого створюється суспільно корисна організація у формі непідприємницького товариства.

Суспільні інтереси, які переслідують непідприємницькі товариства, тісно пов'язані з публічними інтересами, які реалізуються насамперед державою. З огляду на це критерієм поділу суспільно корисних товариств на підгрупи є наявність чи відсутність у таких юридичних осіб владних повноважень.

Так, окремі владні повноваження реалізуються так званими громадськими формуваннями (природоохоронні громадські формування, формування з охорони громадського порядку тощо), які надаються власне юридичним особам або їх учасникам [8, с. 103], які реалізуються ними з метою сприяння державній чи місцевій політиці. З одного боку, можна стверджувати про публічну природу таких організацій, їх належність до державного механізму, однак порядок їх створення та принципи діяльності дають змогу все ж зарахувати їх до юридичних осіб приватного права.

До підгрупи непідприємницьких товариств, які мають владні повноваження, слід також зарахувати третейські суди (Закон України «Про третейські суди») та інші самоврядні чи саморегульвні організації (Закони України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» тощо).

Другу підгрупу становлять невідприємницькі товариства, які не мають владних повноважень. Ці юридичні особи утворюються у формі громадських організацій (Закон України «Про громадські об'єднання»), політичних партій (Закон України «Про політичні партії в Україні»), благодійних організацій (Закон України «Про благодійництво та благодійні організації») та релігійних організацій (Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Особливістю цієї групи є відсутність корпоративних відносин тієї природи, які існують у господарських товариствах в учасників (засновників) юридичної особи [9, с. 6–7, 27–31], що призводить, наприклад, до відсутності розподілу відповідальності між засновниками (учасниками) в разі виникнення зобов'язань чи ліквідації юридичної особи. Більш того, ці організації можуть взагалі не мати фіксованого членства, про що наголошується у літературі [10, с. 10].

Таким чином, зважаючи на окреслені проблеми, можна зробити такі висновки:

1) у «третьому секторі» при реалізації справа на свободу об'єднання (асоціації) неможливо встановити вичерпний перелік видів невідприємницьких організацій;

2) у межах організаційно-правової форми товариства як невідприємницької юридичної особи можна виділити такі групи (підгрупи): приватно корисні (що переслідують особистий немайновий або майновий інтереси) та публічно корисні (що мають чи не мають владних повноважень);

3) такий поділ дасть змогу визначити способи створення товариств, мету їх діяльності, відносини між учасниками (засновниками) та членами, питання цивільної відповідальності тощо.

Висновки. Окреслена класифікація невідприємницьких товариств, на нашу думку, має бути в основі єдиного законодавчого акта щодо регулювання невідприємницьких організацій. Більш того, необхідні комплексні зміни до законодавства щодо визначення принципів правового регулювання цих юридичних осіб приватного права, які досі не мають належного місця. Крім того, розмежування невідприємницьких товариств дасть змогу уникнути на практиці випадків, коли товариства, які мають різну мету та інтерес у діяльності, створюються винятково як громадські організації (лікарняні каси, фонди допомоги, тимчасові товариства, громадські формування, спілки тощо).

Література

1. Кучеренко І. М. *Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук / І. М. Кучеренко.* – К., 2004. – 30 с.
2. Санфіліппо Ч. *Курс римського частного права : учеб. / Чезаре Санфіліппо; [под ред. Д. В. Дождева].* – М. : БЕК, 2002. – 400 с.
3. *Handbook on Non-Profit Institutions in the System of National Accounts / Studies in Methods Series F., No. 91 Handbook of National Accounting.* – New York, 2003. – 316 p.
4. Спасибо-Фатєєва І. *Деякі розсуди про юридичні особи та їхні організаційно-правові форми / І. Спасибо-Фатєєва // Право України.* – 2007. – № 2. – с. 118–123.
5. Боржели Н. *Правовой статус и организационно-правовые формы некоммерческих организаций / Наталья Боржели // Хрестоматия по некоммерческому праву / [сост. В. Овчаренко].* – Алматы : ТОО «Издательство LEX», 2007. – С. 403–410.
6. Примак В. Д. *Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. Д. Примак.* – К., 2005. – 16 с.
7. *Цивільне право України : підруч. : у 2 т. Т. 1 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; [за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького].* – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
8. Каблов Д. *Види громадських формувань з охорони громадського порядку / Д. Каблов // Право України.* – 2007. – № 10. – С. 103–105.
9. Саракун І. Б. *Здійснення корпоративних прав учасниками (засновниками) господарських товариств (цивільно-правовий аспект) : моногр. / І. Б. Саракун.* – К. : НДІ приват. права і підприємництва АПРН України, 2009. – 156 с.
10. Піддубна В. Ф. *Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. Ф. Піддубна.* – Х., 2008. – 36 с.